

نهضت مشروطه، تأثیر عمیق و پایداری در تحولات فکری و سیاسی تاریخ معاصر ما بر جای گذاشته است.

زمینه‌های نهضت مشروطه

- ۱) از دست رفتن بخش‌هایی از سرزمین ایران
- ۲) غلبه استعمار بر مملکت
- ۳) استبداد دستگاه حاکم
- ۴) مخالفت‌های مردم و علما با استبداد و استعمار
- ۵) ورود اندیشه‌های جدید

حال با تشریح و توضیح بیشتری با عوامل مؤثر در شکل‌گیری نهضت مشروطه آشنا می‌شویم:

۱) از دست رفتن بخش‌هایی از سرزمین ایران

یکی از دلایل ناراضی مردم از حکومت قاجار، واگذاری بخش‌هایی از سرزمین ایران به دولت‌های استعمارگر روس و انگلیس بود.

مناطق واگذار شده به روسیه	قفقاز در شمال غربی و منطقه ماوراءالنهر در شمال شرقی (قزاقستان، تاجیکستان و ترکمنستان کنونی)
مناطق واگذار شده به انگلستان	ایالت‌های هرات و قندهار و بخش بزرگی از بلوچستان

۲) غلبه استعمار بر مملکت

استعمارگران اروپایی از قرن شانزدهم تا اوایل قرن بیستم میلادی به اشغال سرزمین‌هایی در آسیا، آفریقا و آمریکا پرداختند.

ایران هم به دلیل موقعیت ویژه جغرافیایی و داشتن منابع سرشار مواد اولیه، مورد توجه استعمارگران قرار داشت.

- ۱) ضعف حکومت قاجار و طمع‌ورزی و فساد مالی درباریان
- ۲) واگذاری امتیازات متعدد به کشورهای خارجی (مانند امتیازات رویترا، تالبوت و ...)
- ۳) قرض‌هایی که شاهان قاجار با انگیزه مسافرت به اروپا از کشورهای بیگانه می‌گرفتند.
- ۴) اعمال حق کاپیتولاسیون که از زمان انعقاد عهدنامه ترکمانچای برقرار شد.

نکته: دادن امتیازات، گرفتن وام، اعمال حق کاپیتولاسیون و دخالت‌های بیگانگان، احساسات ملی ایرانیان را جریحه‌دار کرده بود.

۳) استبداد دستگاه حاکم

حکومت قاجار، حکومتی استبدادی بود که تمام قدرت در دست شاه قرار داشت. در ایالات نیز حاکمان که از میان شاهزادگان انتخاب می‌شدند، مانند یک شاه عمل می‌کردند!

روش انتصاب حاکمان ایالات: هر ایالت در ازای دریافت مالیات سنگین ثابت سالیانه، در اختیار یکی از شاهزادگان قرار می‌گرفت. این نوع واگذاری، شبیه فروش ایالت بود و چون فشار مالیاتی زیادی بر مردم تحمیل می‌شد، آن‌ها از حکومت قاجار ناراضی بودند.

۴) مخالفت‌های مردم و علما با استبداد و استعمار

در رابطه با نقش آموزه‌های دینی در پیدایش نهضت مشروطه می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- ۱) توجه به امر به معروف و نهی از منکر، عدالت‌خواهی و لزوم دفع ظلم در آیات قرآن و سیره معصومین
- ۲) نامشروع دانستن قدرت مطلق سلاطین در مذهب شیعه
- ۳) مشروعیت نسبی قدرت حکام مشروط به پاسداری از باورهای دینی مردم و حفظ تمامیت ارضی کشور
- ۴) توسل به احکام دین و فتوای علما برای تحریم تنباکو؛ به عنوان خط بطلانی بر مطلق بودن قدرت شاه

آموزه‌های دینی

یک قرن مبارزه و بیدارگری، باعث شده بود ارتباط منظمی بین علما و مردم به وجود آید و افزایش آگاهی مردم در زمینه مسائل اعتقادی و دینی، باورهای مذهبی و فرهنگی جامعه را در مقابل آیین‌های ساختگی و دسیسه‌های بیگانگان تقویت کرده بود.

- نخستین ثمره این تحول فکری، الف) لغو قرارداد واگذاری امتیاز توتون و تنباکو
- پیروزی در نهضت تنباکو بود ب) آشکار کردن قدرت و رهبری روحانیون شیعه در صحنه سیاسی کشور
- که سه پیامد داشت: پ) نشان دادن آسیب‌پذیری استبداد داخلی و استعمار خارجی در برابر اراده ملت ایران

این جریان فکری و اعتراض‌آمیز از دوره ناصرالدین‌شاه به دوره مظفرالدین‌شاه، منتقل و به تدریج به نهضتی عظیم تبدیل شد.

رهبران این نهضت	
در ایران	سید محمد طباطبایی / سید عبدالله بهبهانی / شیخ فضل‌الله نوری
در نجف اشرف	محمد کاظم خراسانی / شیخ عبدالله مازندرانی / حاج میرزا حسین فرزند میرزا خلیل تهرانی

- ۱) مبارزه با استعمار خارجی و استبداد داخلی
- ۲) تلاش برای برقراری عدالت در مملکت
- ۳) کاستن از اختیارات پادشاه و حکام با اجرای قوانین اسلامی از طریق تأسیس عدالت‌خانه و دارالشورا

اساس این نهضت عبارت بود از:

۵) ورود اندیشه‌های جدید

حکومت خودکامه شاهان قاجار، مصادف بود با دوران تحول فکری، آزادی‌خواهی و برقراری «حکومت مشروطه» در برخی کشورها.

مثال: از سال ۱۲۳۸ تا سال ۱۲۹۰ شمسی، در کشورهای انگلیس، ایتالیا، دانمارک، اتریش، مجارستان، آلمان، فرانسه، ژاپن، روسیه، چین و مصر، حکومت مشروطه و یا حکومت جمهوری برقرار شده بود.

ایرانیان هم به طور مستقیم یا غیرمستقیم، تحت تأثیر این نهضت‌ها قرار داشتند.

- ۱) اعزام دانشجویان به خارج
- ۲) سفرهای درباریان و سیاستمداران به خارج
- ۳) مهاجرت برخی از ایرانیان به کشورهای مختلف جهان

دستاوردهای معاشرت‌ها و مأموریت‌های مهاجران، دانشجویان، جهان‌گردان و دیپلمات‌های ایرانی در کشورهای پیشرفته، از راه انتشار روزنامه‌ها و چاپ کتب و در خلال نامه‌ها و سخنان آنان، به جامعه ایران منتقل می‌شد.

الف) روزنامه‌ها:

انتشار روزنامه، یکی از عوامل ایجاد تحول فکری در مردم در دوره قاجار بود.

نکته: «کاغذ اخبار» نخستین روزنامه ایران بود که توسط میرزا صالح شیرازی انتشار یافت.

- دولتی؛ مانند: کاغذ اخبار / وقایع اتفاقیه / شرف / شرافت
- غیردولتی؛ مانند: تربیت / ادب

روزنانه‌های فارسی‌زبان

- خارجی؛ مانند: عروۃ‌الوثنی / اختر / قانون / حبل‌المتین / حکمت / ثریا

ب) آثار روشنفکران:

نخستین نشانه‌های اندیشه‌های نوین، در سفرنامه‌های عهد قاجار مشاهده می‌شود.

نوع اثر	نویسندگان	محتوای اثر
سفرنامه‌ها	میرزا صالح شیرازی از اولین دانشجویان اعزامی به خارج کشور	تعریف و تمجید از اندیشه‌های نوین غربی، به ویژه نظام حکومت مشروطه انگلیس
	حاج زین‌العابدین مراغه‌ای (نویسندهٔ سیاحت‌نامهٔ ابراهیم‌بیگ)	بیان اوضاع نابسامان کشور در برابر ویژگی‌های مثبت تمدن غرب
کتاب‌ها	میرزا ملک‌خان، میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله عبدالرحیم طالبوف، میرزا فتحعلی آخوندزاده	پذیرش اندیشه‌های غربی و شیفتگی و خودباختگی در برابر فرهنگ بیگانه

نکته: نویسندگان فوق، نهضت مشروطه‌طلبی ایرانیان (مبتنی بر عدالت‌خواهی و نفی استبداد و استعمار) را با اندیشه‌های وارداتی و غربی درمی‌آمیختند.

پرسش‌های نمونه

۱- چه عواملی زمینه‌های نهضت مشروطه را فراهم کرد؟

۱) از دست رفتن بخش‌هایی از سرزمین ایران، ۲) غلبهٔ استعمار بر مملکت، ۳) استبداد دستگاه حاکم، ۴) مخالفت‌های مردم و علما با استبداد و استعمار، ۵) ورود اندیشه‌های جدید

۲- اندیشهٔ سیاسی اسلام و فعالیت عالمان دینی چه نقشی در پیدایش مشروطه‌خواهی داشت؟

در آستانهٔ نهضت مشروطیت ایران، روحانیون و حوزه‌های علمیهٔ شیعه به استحکام و انسجام سیاسی و مبارزاتی رسیده بودند. در نتیجهٔ یک قرن مبارزه و بیدارگری، ارتباط منظمی میان علما و مردم به وجود آمد و زمینهٔ پیدایش حرکتی فکری به رهبری عالمان دینی فراهم شد. گسترش این حرکت فکری موجب افزایش آگاهی مردم در زمینهٔ مسائل اعتقادی و دینی شد و باورهای مذهبی و فرهنگی جامعه را در مقابل آیین‌های ساختگی و دسیسه‌های بیگانگان تقویت کرد. اولین ثمرهٔ این فعالیت‌ها، پیروزی در نهضت تنباکو بود که علاوه بر لغو قرارداد توتون و تنباکو، قدرت و رهبری روحانیون شیعه را در صحنهٔ سیاسی کشور آشکار کرد و آسیب‌پذیری استبداد داخلی و استعمار خارجی را در برابر ارادهٔ ملت نشان داد. این جریان فکری و اعتراض‌آمیز از دورهٔ ناصرالدین‌شاه به دورهٔ سلطنت مظفرالدین‌شاه منتقل شد و به تدریج به نهضتی عظیم به رهبری روحانیون تبدیل گردید.

۳- نهضت تحت رهبری روحانیون در دورهٔ ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه بر چه پایه‌هایی استوار بود و چه اهدافی را دنبال می‌کرد؟

اساس این نهضت بر مبارزه با استعمار خارجی و استبداد داخلی و تلاش برای برقراری عدالت در مملکت قرار داشت. تا با ایجاد «دارالشورا» و عدالت‌خانه، قدرت و اختیارات پادشاه و حکام را محدود و با اجرای قوانین اسلامی از لجام گسیختگی آن‌ها جلوگیری کند.

۴- در دورهٔ قاجار، اندیشه‌های سیاسی جدید از چه طریقی به ایران راه یافت؟

زمینه‌های ورود تفکر مشروطه‌خواهی به ایران، به شکل‌های مختلف نظیر اعزام دانشجویان به خارج، سفرهای درباریان و سیاستمداران به خارج و مهاجرت برخی از ایرانیان به کشورهای مختلف فراهم شد. دستاورد معاشرت‌ها، مسافرت‌ها و مأموریت‌های مهاجران، دانشجویان، جهان‌گردان و دیپلمات‌های ایرانی که به کشورهای پیشرفته در تماس بودند، از راه انتشار روزنامه‌ها و چاپ کتاب‌ها و در خلال نامه‌ها و سخنان آنان، به جامعه منتقل می‌شد.

۵- در آثار روشنفکران ایرانی دورهٔ قاجار، به چه مسائلی توجه شده است؟

پذیرش اندیشه‌های غربی و شیفتگی و خودباختگی در برابر فرهنگ بیگانه، از ویژگی‌های بارز افکار این روشنفکران بود. آنان نهضت مشروطه‌طلبی مردم ایران را که بر مبنای عدالت‌خواهی و نفی استبداد و استعمار استوار بود، با عقاید برخاسته از اندیشه‌های وارداتی و غربی خود درآمیختند.

سؤال‌های امتحانی

الف) درست یا نادرست بودن جملات زیر را مشخص کنید.

درست	نادرست	۱- یکی از دلایل ناراضی‌مندی مردم از حکومت قاجار، از دست رفتن سرزمین‌هایی بود که به وسیلهٔ دولت‌های استعمارگر فرانسه و انگلیس از ایران جدا شده بودند.
☐	☐	۲- در نتیجهٔ یک قرن مبارزه و بیدارگری، ارتباط منظمی میان علما و مردم به وجود آمده بود.
☐	☐	۳- نخستین ثمرهٔ فعالیت‌های مردم به رهبری علما، پیروزی در نهضت مشروطه بود.
☐	☐	۴- آیت‌الله حاج میرزا حسین فرزند میرزا خلیل تهرانی از رهبران مذهبی مردم در تهران بود.
☐	☐	۵- روزنامه‌های داخلی دورهٔ قاجار به دو دستهٔ دولتی و غیردولتی تقسیم می‌شدند.
☐	☐	۶- اولین نشانه‌های اندیشه‌های نوین، در روزنامه‌های عهد قاجار مشاهده می‌شود.

(ب) جاهای خالی را با کلمات مناسب پر کنید.

- ۷- کشورهای استعمارگر اروپایی از قرن میلادی شروع به اشغال سرزمین‌هایی در آسیا، آفریقا و قاره آمریکا کردند.
- ۸- اعمال حق کاپیتولاسیون از عهدنامه برقرار شد.
- ۹- حکومت قاجار بر بنیاد متکی بود و قدرت در دست شاه و اراده او متمرکز بود.
- ۱۰- حاکمان ایالت‌ها از میان انتخاب می‌شدند و در منطقه خود مانند یک شاه عمل می‌کردند.
- ۱۱- در آستانه نهضت مشروطیت ایران، روحانیون و حوزه‌های علمیه شیعه به رسیده بودند.
- ۱۲- ایجاد و راهی برای محدود کردن قدرت و اختیار شاه بود.

(پ) پاسخ صحیح را از قسمت مقابل بیابید.

ستون اول	ستون دوم
۱۳- از روزنامه‌های خارجی در دوره قاجار چه بود.	الف) عبدالرحیم خان طالبوف
۱۴- اولین روزنامه‌ای بود که در ایران منتشر شد.	ب) عروۃ الوثقی
۱۵- از مهم‌ترین روزنامه‌های دولتی چاپ ایران بود.	پ) زین العابدین مراغه‌ای
۱۶- سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ نوشته اوست.	ت) میرزا صالح شیرازی
۱۷- اولین روزنامه ایرانی به دست وی منتشر شد.	ث) کاغذ اخبار
۱۸- از روشنفکرانی است که نوشته‌های او در پیدایش مشروطه‌خواهی مؤثر بود.	ج) وقایع اتفاقیه

(ت) گزینه صحیح را انتخاب کنید.

- ۱۹- مرجعیت شیعه در جریان نهضت علیه واگذاری کدام امتیاز، خط بطلانی بر مطلق بودن قدرت شاه کشید؟
 - (۱) لاتاری
 - (۲) توتون و تنباکو
 - (۳) رویتر
 - (۴) بانک شاهنشاهی
- ۲۰- کدام شخصیت زیر، از مراجعی بود که از نجف اشرف به رهبری نهضت‌های مردمی در دوره قاجار می‌پرداخت؟
 - (۱) آیت‌الله سید محمد طباطبایی
 - (۲) آیت‌الله سید عبدالله بهبهانی
 - (۳) آیت‌الله محمدکاظم خراسانی
 - (۴) آیت‌الله شیخ فضل‌الله نوری
- ۲۱- تمام گزینه‌های زیر از مشهورترین روزنامه‌های فارسی‌زبان بودند که در خارج از کشور چاپ و وارد ایران می‌شدند؛ به جز
 - (۱) ثریا
 - (۲) حبل‌المتین
 - (۳) اختر
 - (۴) شرافت
- ۲۲- در دوره قاجار، معروف‌ترین روزنامه‌های غیردولتی چاپ ایران چه نام داشتند؟
 - (۱) ادب - تربیت
 - (۲) ادب - عروۃ الوثقی
 - (۳) تربیت - اختر
 - (۴) تربیت - حکمت

(ث) به پرسش‌های زیر پاسخ کوتاه دهید.

- ۲۳- در عصر قاجار، ایران به چه دلایلی مورد توجه کشورهای استعمارگر قرار گرفت؟
- ۲۴- چه عواملی زمینه سلطه بیگانگان بر مملکت را فراهم کرده بود؟ نتیجه این وضعیت چه بود؟
- ۲۵- در عصر قاجار، چه عواملی احساسات ملی را جریحه‌دار کرده بود؟
- ۲۶- مردم مسلمان ایران نسبت به کدام آموزه‌های دین اسلام احساس مسئولیت می‌کردند؟
- ۲۷- مکتب شیعه چه چیز را نامشروع می‌دانست و مشروعیت نسبی قدرت حکام مشروط به چه بود؟
- ۲۸- پیروزی نهضت تنباکو چه نتایجی داشت؟
- ۲۹- اساس نهضت مردم به رهبری علما و روحانیون در دوره قاجار چه بود؟

- ۳۰- هم‌زمان با حکومت قاجارها، مردم کدام کشورها به حکومت مشروطه یا جمهوری دست پیدا کرده بودند؟
- ۳۱- زمینه‌های ورود تفکر مشروطه‌خواهی به ایران چگونه فراهم شد؟
- ۳۲- دستاورد معاشرت‌ها، مسافرت‌ها و مأموریت‌های مهاجران، دانشجویان و دیپلمات‌های ایرانی چگونه به جامعه منتقل می‌شد؟
- ۳۳- محتوای سفرنامه میرزا صالح شیرازی چیست؟
- ۳۴- زین‌العابدین مراغه‌ای در اثر خود از چه موضوعی سخن گفته است؟
- ۳۵- نهضت مشروطه‌طلبی مردم ایران بر چه مبنایی استوار بود؟
- ج) به پرسش‌های زیر پاسخ کامل دهید.
- ۳۶- در دوره قاجار، کدام سرزمین‌ها توسط روسیه و انگلستان از ایران جدا شدند؟
- ۳۷- نتیجه قرض‌هایی که شاهان قاجار از کشورهای بیگانه می‌گرفتند، چه بود؟
- ۳۸- در دوره قاجار، روش انتصاب حاکمان ایالت‌ها چگونه بود؟ این روش به چه چیزی شباهت داشت؟
- ۳۹- چه عواملی باورهای مذهبی و فرهنگی جامعه ایران را در مقابل آیین‌های ساختگی و دسیسه‌های بیگانگان تقویت کرد؟
- ۴۰- عصری که در آن، شاهان سلسله قاجار با خودکامی بر مردم حکومت می‌کردند، چه ویژگی‌هایی داشت؟
- ۴۱- تعدادی از روشنفکران دوره قاجار را نام ببرید و ویژگی‌های بارز افکار و آثار آن‌ها را ذکر کنید.

پاسخ سؤال‌های امتحانی

۲۶- توجه مردم مسلمان ایران به آموزه‌های دین اسلام نظیر امر به معروف و نهی از منکر، عدالت‌خواهی و لزوم دفع ظلم که در آیات قرآن کریم و سیره معصومین به آن پرداخته شده است، موجب می‌شد نسبت به این آموزه‌ها احساس تکلیف کنند.

۲۷- مکتب شیعه، قدرت مطلق سلاطین را نامشروع می‌دانست و مشروعیت نسبی قدرت حکام، مشروط به پاسداری از باورهای دینی مردم و حفظ تمامیت ارضی کشور بود.

۲۸- پیروزی در نهضت تنباکو علاوه بر لغو قرارداد توتون و تنباکو، قدرت و رهبری روحانیون شیعه را در صحنه سیاسی کشور آشکار کرد و آسیب‌پذیری استبداد داخلی و استعمار خارجی را در برابر اراده ملت ایران نشان داد.

۲۹- اساس این نهضت بر مبارزه با استعمار خارجی و استبداد داخلی و تلاش برای برقراری عدالت در مملکت قرار داشت.

۳۰- کشورهای انگلیس، ایتالیا، دانمارک، اتریش، مجارستان، آلمان، فرانسه، ژاپن، روسیه، چین و مصر

۳۱- زمینه‌های ورود تفکر مشروطه‌خواهی به ایران، به شکل‌های مختلف نظیر اعزام دانشجویان به خارج، سفرهای درباریان و سیاستمداران به خارج و مهاجرت برخی از ایرانیان به کشورهای مختلف فراهم شد.

۳۲- دستاورد معاشرت‌ها، مسافرت‌ها و مأموریت‌های مهاجران، دانشجویان، جهان‌گردان و دیپلمات‌های ایرانی که با کشورهای پیشرفته در تماس بودند، از راه انتشار روزنامه‌ها و چاپ کتاب‌ها و در خلال نامه‌ها و سخنان آنان، به جامعه منتقل می‌شد.

۳۳- سفرنامه میرزا صالح شیرازی (از اولین دانشجویان اعزامی به خارج) از معروف‌ترین آثار عصر قاجار است. او در سفرنامه خود به روشنی از اندیشه‌های نوین غربی، به‌ویژه نظام حکومت مشروطه انگلیس، تعریف و تمجید کرده است.

۳۴- زین‌العابدین مراغه‌ای از اوضاع ناسامان کشور در مقابل ویژگی‌های مثبت تمدن غرب سخن گفته است.

۳۵- نهضت مشروطه‌طلبی مردم ایران بر مبنای عدالت‌خواهی و نفی استبداد داخلی و استعمار خارجی استوار بود.

۳۶- قسمت‌هایی که توسط روسیه از ایران جدا شدند عبارت بودند از: قفقاز در شمال غربی و منطقه ماوراءالنهر در شمال شرقی (شامل کشورهای قزاقستان، تاجیکستان و ترکمنستان کنونی) و به این ترتیب، در شرق و غرب دریای خزر، مناطق و ایالت‌های وسیع و زرخیزی از ایران

۱- نادرست / دولت‌های استعمارگر روس و انگلیس درست است.

۲- درست

۳- نادرست / نخستین ثمره فعالیت‌های مردم به رهبری علما، پیروزی در نهضت تحریم تنباکو بود.

۴- نادرست / آیت‌الله حاج میرزا حسین فرزند میرزا خلیل تهرانی از رهبران مذهبی مردم در نجف اشرف بود.

۵- درست

۶- نادرست / اولین نشانه‌های اندیشه‌های نوین، در سفرنامه‌های عهد قاجار مشاهده می‌شود.

۷- شانزدهم

۸- ترکمانچای

۹- استبداد

۱۰- شاهزادگان

۱۱- استحکام و انسجام سیاسی و مبارزاتی

۱۲- عدالت‌خانه - دارالشورا

۱۳- «ب» عروة الوثقی

۱۴- «ث» کاغذ اخبار

۱۵- «ج» وقایع اتفاقیه

۱۶- «پ» زین‌العابدین مراغه‌ای

۱۷- «ت» میرزا صالح شیرازی

۱۸- «الف» عبدالرحیم خان طالبوف

۱۹- گزینه ۲ / مرجعیت شیعه در جریان نهضت تحریم تنباکو، خط بطلانی بر مطلق بودن قدرت شاه کشید.

۲۰- گزینه ۳ / سایر گزینه‌ها از رهبران مذهبی فعال در ایران بودند.

۲۱- گزینه ۴

۲۲- گزینه ۱

۲۳- ایران به دلیل موقعیت ویژه جغرافیایی و برخورداری از منابع سرشار مواد اولیه، مورد توجه کشورهای استعمارگر قرار گرفت.

۲۴- ضعف حکومت قاجار و طمع‌ورزی و فساد مالی درباریان، زمینه سلطه بیگانگان بر مملکت را فراهم کرده بود. بارزترین نتیجه این وضعیت، امتیازهای متعددی بود که به خارجی‌ها داده می‌شد.

۲۵- دادن امتیازات، گرفتن وام و اعمال حق کاپیتولاسیون که از زمان انعقاد عهدنامه ترکمانچای برقرار شد و همچنین دخالت‌های دولت‌های بیگانه در امور داخلی ایران، احساسات ایرانیان را جریحه‌دار کرده بود.

و فرهنگی جامعه را در مقابل آیین‌های ساختگی و دسیسه‌های بیگانگان تقویت کرد.

۴۰- عصری که در آن، شاهان سلسله قاجار با خودکامگی بر مردم حکومت می‌کردند، دوران تحول‌های فکری و آزادی‌خواهی در مناطقی از جهان بود و در تعدادی از کشورها، حکومت مشروطه برقرار شده بود. مردم در کشورهای انگلیس، ایتالیا، دانمارک، اتریش، مجارستان، آلمان، فرانسه، ژاپن، روسیه، چین و مصر به حکومت مشروطه و یا جمهوری دست یافتند. ایرانیان نیز به طور مستقیم و یا غیرمستقیم، تحت تأثیر این نهضت‌ها و رویدادهای فراگیر قرار داشتند.

۴۱- نوشته‌های میرزا ملکم‌خان، میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله، عبدالرحیم‌خان طالبوف و میرزا فتحعلی آخوندزاده معروف‌ترین آثاری هستند که در پیدایش مشروطه‌خواهی مؤثر بودند. پذیرش اندیشه‌های غربی و شیفتگی و خودباختگی در برابر فرهنگ بیگانه، از ویژگی‌های بارز افکار این افراد بود. آنان نهضت مشروطه‌طلبی مردم ایران را که بر مبنای عدالت‌خواهی و نفی استبداد و استعمار بود، با عقاید برخاسته از اندیشه‌های وارداتی و غربی خود درآمیختند.

جدا شدند. سرزمین‌هایی که توسط انگلستان از ایران جدا شدند، عبارت بودند از: ایالت‌های هرات و قندهار و بخش بزرگی از بلوچستان.

۳۷- قرض‌هایی که شاهان قاجار از کشورهای بیگانه می‌گرفتند موجب سلطه بیشتر استعمارگران بر مملکت شد. علاقه شاهان قاجار به مسافرت به اروپا، انگیزه و میزان دریافت وام از بیگانگان را افزایش داد. ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه قرض‌هایی از روس و انگلیس دریافت کردند و به جای این‌که این پول را هزینه کارهای اساسی کنند؛ آن را خرج سفرهای خود به اروپا کردند.

۳۸- روش انتصاب حاکمان ایالت‌ها به این طریق بود که این ایالت‌ها در ازای دریافت مالیات‌های سنگین ثابت سالیانه، به طور کامل در اختیار شاهزادگان قرار می‌گرفتند. این نوع واگذاری شبیه به فروش ایالت بود؛ بدین‌گونه فشار مالیاتی کمرشکنی بر مردم تحمیل می‌شد. به این دلیل مردم از حکومت قاجار ناراضی بودند.

۳۹- در نتیجه یک قرن مبارزه و بیدارگری، ارتباط منظمی میان علما و مردم به وجود آمد و زمینه پیدایش حرکتی فکری به رهبری عالمان دینی فراهم شد. گسترش این حرکت فکری موجب افزایش آگاهی مردم در زمینه مسائل اعتقادی و دینی شد و باورهای مذهبی

نکته: رهبری این حرکت را سید عبدالله بهبهانی بر عهده داشت که پس از مدتی با سید محمد طباطبایی متحد شد. این اتحاد، مردم ستم‌دیده و آزادی‌خواه را که تشکل‌های کوچکی در قالب انجمن‌های مخفی ایجاد کرده بودند، به پیروزی قیام امیدوار کرد. در ادامه این جریان و هم‌زمان با سفر سوم مظفرالدین‌شاه به اروپا، عده‌ای از بازرگانان در حرم عبدالعظیم علیه السلام تحصن کردند.

۲) نارضایتی مردم ایالت‌ها

مهم‌ترین علل نارضایتی مردم ایالات

- ۱) شلاق خوردن سه تن از علمای کرمان در راستای دفاع از تشیع در برابر فرقه‌های ساختگی
- ۲) ستمگری‌های شعاع‌السلطنه، حاکم فارس، نسبت به مردم فارس
- ۳) ستمگری‌های غلامرضاخان آصف‌الدوله نسبت به مردم خراسان

ماجرای شلاق خوردن سه تن از علمای کرمان از این قرار بود که: حکومت، سه تن از علمای کرمان را که برای مقابله با فرقه «شیخیه» قیام کرده بودند، شلاق زد و از شهر اخراج نمود. بنابراین در ماه رمضان سال ۱۳۲۳ ق. محور اصلی سخنرانی واعظان تهران، موضوع توهین به این عالمان دین بود.

۳) ماجرای بانک استقراضی روس

روس‌ها در محل یک قبرستان متروک، ساختمان بانک استقراضی روس را بنا نهادند که این اقدام آن‌ها با مخالفت‌های سید محمد طباطبایی و اعتراض عموم مردم مواجه شد؛ اما روس‌ها به آن اعتنایی نکردند. موضوع به اطلاع مراجع تقلید نجف رسید و سرانجام مردم تهران با همراهی سید محمد طباطبایی، سید عبدالله بهبهانی و روحانی دیگری به نام میرزا مصطفی آشتیانی، در یک شورش عمومی، ساختمان بانک استقراضی روس را با خاک یکسان کردند.

۴) فلک‌شدن بازرگانان

در دوران حکومت قاجار، برخی از کالاهای مورد نیاز مردم (مانند نفت، کبریت و قند) از روسیه وارد می‌شد و جنگ روس و ژاپن، قیمت قند را افزایش داد که باعث نارضایتی مردم ایران شد. در پی آزار و اذیت بازرگانان و احتکارکنندگان قند، مجلسی بزرگ در مسجد شاه برپا شد که با توطئه امام جمعه درباری و عوامل او، به تشنج کشیده شد و مأموران حکومت استبدادی قاجار، با چوب و چماق به جان مردم افتادند.

۵) مهاجرت صغرا

به دنبال حادثه فوق، مجالس بزرگی در منزل علما برپا شد و سرانجام به پیشنهاد سید محمد طباطبایی، مردم و روحانیون با حالت اعتراض، تهران را ترک و در حرم حضرت عبدالعظیم علیه السلام تحصن کردند که این تحصن، به مهاجرت صغرا مشهور است.

نکته: این مهاجرت، اولین مرحله اتحاد نیروهای ضد استبداد بود.

عین‌الدوله (صدراعظم) موفق به بازگرداندن علما و مهاجران نشد و چون درباریان فاسد، مانع از رسیدن خبرهای صحیح به شاه می‌شدند، مهاجران، سفیر عثمانی را واسطه قرار دادند تا از طریق او خواسته‌های خود را به گوش شاه برسانند.

مهم‌ترین خواسته‌های مهاجران به حرم عبدالعظیم:

- ۱) ایجاد عدالت‌خانه در همه شهرها، برای رسیدگی به شکایات مردم و برقراری عدالت در جامعه
- ۲) عمل به قانون اسلامی، به طور دقیق و به دور از ملاحظه‌های شخصی

سرانجام مظفرالدین‌شاه و عین‌الدوله اعلام کردند که با خواسته‌های مهاجران موافق هستند و مهاجرت یک ماهه، خاتمه یافت.

۶) مهاجرت کبرا

مدت زیادی از بازگشت مهاجران نگذشته بود که معلوم شد عین‌الدوله قصد ندارد به وعده‌های خود به مردم عمل کند. آیت‌الله طباطبایی چند بار برای یادآوری خواسته‌های مردم، به مظفرالدین‌شاه نامه نوشت، اما نامه‌ها به دست شاه نرسید.

وقتی عین‌الدوله دستور دستگیری و تبعید شیخ محمد واعظ را اعلام کرد، بین مردم و سربازان حکومت درگیری رخ داد و طلبه‌ای به نام سید عبدالحمید، به شهادت رسید. مردم خشمگین، جنازه این شهید را به مسجدی در مرکز شهر رساندند که باعث شد تا عین‌الدوله سختگیری بیشتری نشان دهد و در تهران حکومت نظامی برقرار شود.

عین‌الدوله از علما خواست به خانه‌هایشان بروند اما آن‌ها تصمیم گرفتند به قم مهاجرت کنند که به مهاجرت کبرا معروف شد.

تحصن در سفارت انگلیس

هم‌زمان با مهاجرت عدالت‌خواهان به قم، عده‌ای هم در باغ سفارت انگلیس تجمع کردند.

نکته: سنت «بست‌نشینی» و تحصن از دیرباز در مساجد و زیارتگاه‌ها و اماکن مورد احترام در ایران معمول بوده است.

مشروطه‌خواهان، بدون پناهندگی به سفارت انگلیس هم می‌توانستند به خواسته‌های خود برسند اما انگلستان که خواستار اخراج طرفداران روسیه از دربار ایران بود، مردم را به تحصن در سفارتخانه خود تشویق کرد.

نکته برخلاف دولت روسیه که از دربار ایران حمایت می‌کرد، دولت انگلستان در ظاهر پشتیبان مشروطه‌خواهان و مردم بود.

پیروزی نهضت و تشکیل مجلس شورای ملی

همراه با مهاجرت علمای تهران به قم، عالمان سایر شهرستان‌ها نیز وارد میدان شدند و نهضت مردمی به اوج خود رسید. حضور شیخ فضل‌الله نوری (روحانی طراز اول تهران)، در کنار آیت‌الله بهبهانی و آیت‌الله طباطبایی، بر استحکام قیام مردم افزود.

- ۱) برکناری عین‌الدوله از صدارت
 - ۲) فراهم کردن زمینه برای بازگشت مهاجران به تهران
 - ۳) ایجاد عدالت‌خانه
 - ۴) تشکیل دارالشورا (مجلس نمایندگان)
- مهم‌ترین خواسته‌های معترضان

سرانجام مظفرالدین‌شاه تسلیم خواسته‌های مردم شد؛ عین‌الدوله را عزل و فرمان تشکیل مجلس شورای ملی را صادر کرد. هفت روز بعد، علما از قم بازگشتند و در ۲۸ مرداد، اولین دوره مجلس شورای ملی با حضور نمایندگان تهران تشکیل شد. عده‌ای از سیاستمداران مشروطه‌خواه، قانون اساسی را تدوین و آن را به امضای مظفرالدین‌شاه رساندند. ده روز پس از امضای قانون اساسی، درگذشت و ایران به جای حکومت استبدادی به حکومت مبتنی بر قانون دست یافت.

پرسش‌های نمونه

- ۱- پیش از جریان مهاجرت صغرا چه حوادثی موجب خشم و اعتراض مردم شد؟
گرفتن وام از بیگانگان - خشونت‌های عین‌الدوله و حاکمان ایالت‌ها - فقر عمومی و رکود شدید اقتصادی از یک سو و ماجرای نوز بلژیکی - نارضایتی مردم ایالت‌ها - ماجرای بانک استقراضی روس - فلک‌شدن بازرگانان از سوی دیگر زمینه خشم و نارضایتی عمومی را ایجاد کرد.
- ۲- علل جنبش عمومی مردم تهران علیه نوز بلژیکی را توضیح دهید.
اروپاییانی که در تهران بودند، در مراسم سال نو محفلی می‌آراستند و در آن با پوشیدن لباس‌های مختلف و زدن صورتک (ماسک) بر چهره، جشن بالماسکه برپا می‌کردند. در یکی از این جشن‌ها، موسیو نوز بلژیکی که طبق قرارداد گمرکی ایران و روسیه کارگزار روس‌ها در امور گمرک ایران بود، با لباس روحانیون و در حالی که قلیان به دست داشت، عکس گرفت. این عکس در محرم سال ۱۲۸۳ ش. در میان مردم عزادار پخش و موجب اعتراض مردم شد؛ زیرا بلژیکی‌ها که اداره گمرک‌های ایران را به دست گرفته بودند، با بدرفتاری، افکار عمومی را بر ضد خود تحریک کرده بودند.
- ۳- مهاجران در مهاجرت صغرا چه خواسته‌هایی داشتند؟
۱) ایجاد عدالت‌خانه در همه شهرها، برای رسیدگی به شکایت‌های مردم و برقراری عدالت در جامعه.
۲) عمل به قانون اسلامی، به طور دقیق و به دور از ملاحظه‌های شخصی
- ۴- منظور از سنت «بست‌نشینی» چیست و سفارت انگلستان در نهضت مشروطه چگونه از این سنت به سود منافع آن کشور استفاده کرد؟
سنت «بست‌نشینی» و تحصن از دیرگاه در ایران معمول بود و بیشتر در مساجد و زیارتگاه‌ها و اماکنی صورت می‌گرفت که مورد احترام مردم قرار داشت و با باورهای دینی آن‌ها سازگار بود. انگلستان که خواستار اخراج طرفداران روسیه از دربار ایران بود، مردم را به تحصن در سفارتخانه خود تشویق کرد.
- ۵- به هنگام مهاجرت کبرا چه خواسته‌هایی مطرح شد؟
۱) برکناری عین‌الدوله از صدارت
۲) فراهم کردن زمینه برای بازگشت مهاجران به تهران
۳) ایجاد عدالت‌خانه
۴) تشکیل دارالشورا (مجلس نمایندگان)
- ۶- مظفرالدین‌شاه در راستای خواسته‌های مشروطه‌خواهان چه اقداماتی انجام داد؟
مظفرالدین‌شاه تسلیم خواسته‌های مردم شد. او عین‌الدوله را عزل کرد و فرمان تشکیل مجلس شورای ملی را در ۱۴ مرداد ۱۲۸۵ صادر کرد. هفت روز بعد علما با استقبال پرشکوه مردم از قم بازگشتند.

سؤال‌های امتحانی

درست	نادرست	
☐	☐	الف) درست یا نادرست بودن جملات زیر را مشخص کنید.
☐	☐	۱- پیامد سه بار سفر مظفرالدین شاه به اروپا نارضایتی عمومی بود.
☐	☐	۲- در ماجرای موسیو نوز بلژیکی سید عبدالله بهبهانی رهبری اعتراض مردمی را بر عهده داشت.
☐	☐	۳- آیت الله طباطبایی به شدت با ساختن ساختمان بانک استقراضی روس در محل یک قبرستان متروک مخالفت کرد.
☐	☐	۴- اولین اقدام مظفرالدین شاه پس از تسلیم شدن در برابر مشروطه خواهان عزل علاءالدوله بود.
- ب) جاهای خالی را با کلمات مناسب پر کنید.
- ۵- حاکم فارس با ستمگری‌های خود موجب نارضایتی مردم شده بود.
 - ۶- مهاجرت روحانیون و مردم به شهر ری و تحصن در حرم حضرت عبدالعظیم علیه السلام به مشهور است و تحصن کنندگان را واسطه مذاکره میان خود و شاه قرار دارند.
 - ۷- به موازات مهاجرت عدالتخواهان به قم، عده‌ای در باغ گرد آمدند.
 - ۸- مهاجرانی که در قم متحصن بودند درخواست برکناری از صدارت را داشتند.
 - ۹- حکومت قاجار، سه تن از علمای کرمان را که برای مقابله با فرقه قیام کرده بودند، شلاق زد و از شهر اخراج نمود.
 - ۱۰- مظفرالدین شاه به دلیل بیماری و بی‌ارادگی، توانایی اداره امور کشور را نداشت و را که فردی مستبد بود به صدارت انتخاب کرد و امور کشور را به او سپرد.
- پ) پاسخ صحیح را از قسمت مقابل بیابید.

ستون اول	ستون دوم
● ۱۱- چه کسی بعد از مهاجرت صغرا برای پیگیری درخواست‌های مهاجران به مظفرالدین شاه نامه نوشت.	● الف) ماجرای نوز بلژیکی
● ۱۲- اولین جرعه نهضت مشروطه بود.	● ب) مهاجرت صغرا
● ۱۳- مردم خراسان از ستمگری او به جان آمده بودند.	● پ) جنبش تنباکو
● ۱۴- این حرکت، اولین مرحله اتحاد نیروهای ضد استبداد در جریان انقلاب مشروطه بود.	● ت) علاءالدوله
● ۱۵- افرادی که در باغ سفارت انگلیس جمع شده بودند از کدام تجربه درس عبرت نگرفته بودند.	● ث) ترور ناصرالدین شاه
● ۱۶- آخرین نمونه نارضایتی عمومی مردم از حکومت قاجار در دوره ناصرالدین شاه بود.	● ج) آیت الله طباطبایی
	● چ) غلامرضاخان آصف‌الدوله

ت) گزینه صحیح را انتخاب کنید.

- ۱۷- کدام واقعه اولین مرحله اتحاد نیروهای ضد استبداد بود؟

۱) ترور ناصرالدین شاه	۲) مهاجرت صغرا	۳) عزل عین‌الدوله	۴) مهاجرت کبرا
-----------------------	----------------	-------------------	----------------
- ۱۸- به پیشنهاد چه کسی روحانیون و مردم با حالت اعتراض در حرم حضرت عبدالعظیم علیه السلام تحصن کردند؟

۱) آیت الله بهبهانی	۲) آیت الله طباطبایی
۳) شیخ فضل الله نوری	۴) آیت الله آشتیانی
- ۱۹- سه تن از علمای کرمان به چه دلیل شلاق خوردند؟
 - ۱) اعتراض به افزایش قیمت قند به دلیل جنگ روس و ژاپن
 - ۲) قیام برای مقابله با فرقه شیخیه
 - ۳) مخالفت با فلک کردن بازرگانان تهران
 - ۴) شرکت آن‌ها در مهاجرت صغرا
- ۲۰- کدام روحانی در جریان اعتراض مردم به دستگیری و تبعید شیخ محمد واعظ به شهادت رسید؟

۱) سید جمال واعظ	۲) شیخ فضل الله نوری	۳) آیت الله بهبهانی	۴) سید عبدالحمید
------------------	----------------------	---------------------	------------------

(ث) به سؤالات زیر پاسخ کوتاه بدهید.

- ۲۱- چه عواملی در زمان مظفرالدین شاه کشور را در آستانهٔ یک شورش سراسری قرار داد؟
 - ۲۲- چه حوادثی به پیروزی نهضت مشروطه منجر شد؟
 - ۲۳- کدام روحانیون در شورش عمومی علیه بانک استقراضی روس شرکت داشتند؟
 - ۲۴- چرا مهاجرت علما به قم به مهاجرت کبرا مشهور شد؟
 - ۲۵- مهم‌ترین خواسته‌های مهاجرانی که در قم متحصن بودند، چه بود؟
 - ۲۶- در برابر درخواست‌های مهاجرانی که در قم متحصن بودند، مظفرالدین شاه چه اقدامی انجام داد؟
- (ج) به سؤالات زیر پاسخ کامل بدهید.
- ۲۷- در محرم سال ۱۲۸۴ چگونه روحانیون مردم را آمادهٔ یک حرکت بزرگ علیه استبداد کردند؟
 - ۲۸- ماجرای موسیو نوز بلژیکی را شرح دهید.
 - ۲۹- در آستانهٔ انقلاب مشروطه علت نارضایتی مردم ایالت‌ها چه بود؟
 - ۳۰- علت فلک‌شدن بازرگانان در جریان مشروطه چه بود؟
 - ۳۱- مهم‌ترین خواسته‌های مهاجرانی که در حرم حضرت عبدالعظیم (ع) تحصن کرده بودند، چه بود؟
 - ۳۲- علت قیام مجدد مردم بعد از مهاجرت صغرا چه بود؟
 - ۳۳- موضع دولت انگلیس در برابر مشروطه‌خواهان و انقلاب مشروطه چه بود؟
 - ۳۴- پس از صدور فرمان مشروطیت توسط مظفرالدین شاه تدوین قانون اساسی چگونه انجام شد؟
 - ۳۵- چه عواملی باعث شد زمینهٔ تشکیل یک دولت براساس قانون در کشور ایجاد شود؟

پاسخ سؤال‌های امتحانی

- ۲۵- (۱) برکناری عین‌الدوله از صدارت
(۲) فراهم کردن زمینه برای بازگشت مهاجران به تهران
(۳) ایجاد عدالت‌خانه
(۴) تشکیل دارالشورا (مجلس نمایندگان)
- ۲۶- مظفرالدین‌شاه تسلیم خواسته‌های مردم شد. او عین‌الدوله را عزل کرد و فرمان تشکیل مجلس شورای ملی را در ۱۴ مرداد ۱۲۸۵ صادر کرد.
- ۲۷- روحانیون با استفاده از حضور مردم در مراسم عزاداری حضرت اباعبدالله‌الحسین علیه السلام ضمن تکیه بر جنبهٔ ستم‌ستیزی قیام آن حضرت، پیام عدالت‌خواهی را بین مردم تبلیغ می‌کردند. از این زمان به بعد، سلسله حوادثی رخ داد که سرانجام به پیروزی نهضت مشروطه انجامید.
- ۲۸- اروپاییانی که در تهران بودند، در مراسم سال نو محفلی می‌آراستند و در آن با پوشیدن لباس‌های مختلف و زدن صورتک (ماسک) بر چهره جشن بالماسکه برپا می‌کردند. در مراسم سال ۱۲۸۳ ش. موسیو نوز بلژیکی، که طبق قرارداد گمرکی ایران و روسیه کارگزار روس‌ها در امور گمرک ایران بود، با لباس روحانیون و در حالی که قلیان به دست داشت، عکس گرفت. این عکس در ماه محرم در میان مردم عزادار پخش و موجب اعتراض مردم شد. زیرا بلژیکی‌ها که از سال ۱۲۷۶ ادارهٔ گمرک‌های ایران را به دست گرفته بودند، با بدرفتاری، افکار عمومی را علیه خود تحریک کرده بودند.
- ۲۹- معروف‌ترین حوادثی که در ایالت‌ها رخ داد، ماجرای شلاق خوردن سه تن از علمای کرمان بود که برای مقابله با فرقهٔ شیخیه در این شهر قیام کرده بودند. این سه، پس از آن‌که به فلک بسته شدند، از شهر اخراج شدند. در ماه رمضان سال ۱۳۲۳ ق. به ویژه ایام عزاداری امیرالمؤمنین علیه السلام محور اصلی سخنرانی واعظان تهران موضوع توهین به این عالمان بود که برای حفظ تشیع در برابر فرقه‌های ساختگی به پا خاسته بودند. هم‌چنین مردم از ستمگری‌های شعاع‌السلطنه حاکم فارس و غلامرضاخان آصف‌الدوله در خراسان به جان آمده بودند.
- ۳۰- در دوران قاجاریه برخی از کالاهای مورد نیاز مردم مانند نفت، کبریت و قند از روسیه وارد می‌شد. در اثر جنگ روس و ژاپن، نرخ قند افزایش یافت و شعله‌های اعتراض مردم را برافروخت و به دنبال آزار و اذیت بازرگانان در مسجد شاه مجلسی بزرگ برپا شد. این تجمع، با توطئهٔ امام جمعهٔ درباری و عوامل او که پشتیبان نظام استبدادی بودند، به تشنج کشیده شد و مأموران با چوب و چماق به جان مردم افتادند.

- ۱- نادرست / پیامد این سفرها هزینه‌های سنگین بود که دولت با گرفتن وام از بیگانگان آن را تأمین می‌کرد.
- ۲- درست
۳- درست
۴- نادرست / او عین‌الدوله صدراعظم را عزل کرد.
۵- شعاع‌السلطنه
۶- مهاجرت صغرا - سفیر عثمانی
۷- سفارت انگلیس
۸- عین‌الدوله
۹- شیخیه
۱۰- عین‌الدوله
۱۱- «ج» آیت‌الله طباطبایی
۱۲- «الف» ماجرای نوز بلژیکی
۱۳- «ج» غلامرضاخان آصف‌الدوله
۱۴- «ب» مهاجرت صغرا
۱۵- «پ» جنبش تنباکو
۱۶- «ث» ترور ناصرالدین‌شاه
۱۷- گزینهٔ «۲»
۱۸- گزینهٔ «۲» آیت‌الله طباطبایی
۱۹- گزینهٔ «۲» ماجرای شلاق خوردن سه تن از علمای کرمان برای مقابله با فرقهٔ شیخیه بود.
۲۰- گزینهٔ «۴» در نتیجهٔ درگیری سربازان با مردم چند نفر مجروح شدند و طلبه‌ای به نام سید عبدالحمید به شهادت رسید.
۲۱- (۱) خشونت‌های عین‌الدوله و حاکمان ایالت‌ها
(۲) فقر عمومی
(۳) رکود شدید اقتصادی
۲۲- (۱) ماجرای نوز بلژیکی
(۲) نارضایتی مردم ایالت‌ها
(۳) ماجرای بانک استقراضی روس
(۴) فلک‌شدن بازرگانان
(۵) مهاجرت صغرا
(۶) مهاجرت کبرا
۲۳- آیت‌الله سید محمد طباطبایی، سید عبدالله بهبهانی و روحانی دیگری به نام میرزا مصطفی آشتیانی.
۲۴- این مهاجرت چون گسترده‌تر از مهاجرت قبل بود، به مهاجرت کبرا معروف شد.

دصغیر
شورای ملی
پیم
داد دو
ورا نهضت
مجلس ش
الشورا جن
کودتا تیلست
کتر محم
بیدار
سیاست م
استبداد
مجلس شو
تید
اخرداد
تیلست ب

تجد تحمیل
تیلست
حمد مصد
اری اسلا
ست موازنه م
دصغیر
شورای ملی
پیم
داد دو
ورا نهضت
مجلس ش
الشورا جن
کودتا تیلست
کتر محم
بیدار
سیاست م
استبداد

اخرداد
سیاست موا

۳۱-۱) ایجاد عدالت‌خانه در همه شهرها، برای رسیدگی به شکایت‌های مردم و برقراری عدالت در جامعه.

۲) عمل به قانون اسلامی به طور دقیق و به دور از ملاحظه‌های شخصی.

۳۲- هنوز مدت زیادی از بازگشت مهاجران نگذشته بود که معلوم شد عین‌الدوله به آنان وعده دروغین داده است و در پی آن است که با ایجاد اختلاف در میان آنان و دستگیری، تبعید و زندانی کردن رهبران قیام، جلوی حرکت‌های انقلابی دیگر را بگیرد. آیت‌الله طباطبایی چند بار به مظفرالدین‌شاه نامه نوشت و خواسته‌های مردم و بی‌اعتنایی عین‌الدوله را به او یادآور شد. اما این نامه‌ها یا به دست شاه نرسید و یا به آن‌ها توجه نکرد. وقتی عین‌الدوله دستور دستگیری و تبعید شیخ محمد واعظ را داد، بین مردم و سربازان درگیری پیش آمد و در نتیجه چند نفر مجروح و طلبه‌ای به نام سید عبدالحمید به شهادت رسید. این حادثه خشم مردم را برانگیخت.

۳۳- دولت انگلستان برخلاف دولت روسیه که از دربار ایران حمایت می‌کرد، به ظاهر پشتیبان نهضت مشروطه بود. انگلستان برای نیل به مقاصد و منافع استعماری‌اش این سیاست را در پیش گرفته بود اما کسانی که از سیاست پیچیده استعمار انگلستان درک روشنی نداشتند و نسبت به غرض‌های بیگانگان غافل بودند از تجربه جنیش تنباکو درس و عبرت لازم را نگرفتند.

۳۴- عده‌ای از سیاستمداران مشروطه‌خواه، به تدوین قانون اساسی پرداختند. آنان با عجله آن را نوشته و به امضای مظفرالدین‌شاه رساندند. شاه ده روز پس از امضای قانون اساسی درگذشت.

۳۵- با بهره‌گیری از اندیشه‌های سیاسی عالمان بزرگ دینی، کوشش فرهیختگان جامعه و مجاهدت مردم، زمینه تشکیل حکومتی که براساس قانون اداره شود، ایجاد شد.

